

УДК Ф 3(4Ук) 8

МАСОВА ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ЯК РЕГУЛЯТОР ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДЕЙ

Світлана Матвієнків

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, тел. (0322) 79-43-40*

У науковій літературі ще не вироблено загальноприйнятого визначення поняття "масова свідомість". Пояснюється це тим, що, по-перше, порівняно недавно почали вивчати це суспільне явище, по-друге, вчені зосереджують увагу головно на різних аспектах його сутності.

Зокрема, дослідник В. Е. Бойков називає масову свідомість таким феноменом, який збігається з поняттями "масові індивіди", "маси індивідів", "масові спільноти". Саме цим і визначена її соціальна природа і межі.

До поняття *масова свідомість* ніколи не входила свідомість новатора-художника, письменника, композитора тощо, хоч за деякими показниками остання може й не відрізнятися від життєвих установок більшості людей. До масової свідомості не зачисляють і погляди тих груп людей, які через певні історичні обставини й етнографічні причини не контактують зі світовою цивілізацією і зберігають свій устрій життя. Потрібно зазначити, що перебільшення прихильниками бюрократизму ролі масової свідомості у недавньому минулому було підставою для ігнорування і навіть переслідування тих, хто не вписувався у її рамки, випадав зі звичного, санкціонованого, офіційно ухваленого [1].

При всій різноманітності поглядів учених найприйнятнішою є думка відомого дослідника О.К. Уледова [2]. Він зазначає, "що суспільна свідомість залежно від її поширеності в суспільстві поділяється на спеціалізовану і масову. Спеціалізованою є свідомість, яка не набула ще суттєвого поширення, наприклад, наукове знання. Масова ж свідомість, про що свідчить уже сама назва, — це значно ширші погляди й уявлення людей.

Вона є наявною або реальною свідомістю великих суспільних груп".

У праці "Перестройка и сознание" О.К. Уледов заперечує ототожнення масової свідомості з повсякденною, бо вони відрізняються за змістом. Категорії теоретичної і повсякденної свідомості ніби переливаються в категорії спеціалізованої і масової свідомості. Окремі погляди і відкриття, які довго залишаються лише здобутком спеціалістів, рано чи пізно переходять з

рівня спеціалізованої на рівень масової свідомості, матеріалізуючи її, перетворюючи у суспільну силу.

Отже, масова свідомість, буквально, — це свідомість, поширена серед представників тієї або іншої групи чи в суспільстві. Її суб'єктом є маси в цілому. Однак належність широким прошаркам населення не єдина ознака масової свідомості. Вона засвоює ідеї і погляди зі спеціалізованої свідомості і безпосередньо відображає дійсність на повсякденному рівні, тобто поєднує в собі спеціалізовану і повсякденну свідомість. В цьому головна особливість масової свідомості, яка включає її до суспільної свідомості і дає змогу відігравати важливу роль у діяльності людей.

П.П.Сергієнко у праці "Масова політична свідомість і перебудова" наголошує, що "в буржуазній філософії і соціології свідомість поділяється на масову і елітарну" [3].

Зазначимо, що деякі автори використовують поняття масова свідомість як рівнозначне поняттю буденна свідомість або переносять характеристики буденної свідомості на масову. Це неправильно, оскільки обидві свідомості виявляють різні грані суспільної свідомості і відрізняються між собою за змістом. Масова свідомість охоплює в себе не тільки головні елементи буденної, а й багато елементів теоретичної свідомості [4].

Масову свідомість потрібно розглядати як важливу форму прояву реальної свідомості суспільства, яка зумовлює мотиви діяльності і поведінки людей. За станом масової свідомості (пануючою в суспільстві атмосферою, настроями, суспільною думкою) можна робити висновки про суспільну свідомість у певний історичний період розвитку суспільства. Сучасний стан нашого суспільства можна визначити як відновлення морально-психологічної атмосфери, зміну настроїв у суспільній думці.

У масовій свідомості сьогодні найчіткіше виявляють себе притаманні їй суперечні тенденції — динамізму і консерватизму [5].

За останні два десятиріччя такий підхід до визначення масової свідомості практично на зазнав якихось суттєвих змін. Г.Г.Дилігенський розглядає масову свідомість як наявну або реальну свідомість великих суспільних груп, суспільства в цілому, як особливий компонент (сферу) суспільної свідомості, який відрізняється від інших її компонентів тим, що її формує вся маса членів суспільства, а не представники спеціалізованих видів духовно-пізнавальної діяльності [6].

Труднощі в аналізі змісту масової свідомості зумовлені надзвичайною суперечливістю цього феномена. В масовій свідомості завжди є протилежні, часто несумісні погляди й уявлення. Поряд з багатьма прогресивними, передовими ідеями, поглядами, позитивними почуттями і настроями простежуються негативні реакції, консервативні і навіть реакційні погляди.

На суперечливість як специфічну рису масової свідомості вказують усі без винятку вчені, які її досліджують [7].

Суперечливість компонентів, з яких складається масова свідомість, велика кількість її суб'єктів (їхню взаємозалежність) та тісний взаємозв'язок з різними формами, рівнями, видами суспільної свідомості — все це зумовлює і складність структури масової свідомості. Зрозуміло, вирішальний вплив тут має суспільне буття, навколишня дійсність. Масова свідомість формується і розвивається не тільки під впливом досягнень, прогресивних реалій нашого життя, а й тих прорахунків, помилок, негативних явищ, які були і ще є.

У разі вивчення масової свідомості треба звертати особливу увагу на такі її риси, як синкретичність (злитість), розмитість, фрагментарність, аморфність. Незважаючи на те, що масова свідомість включає всі ті форми, які властиві суспільній свідомості і які, до того ж, тісно пов'язані між собою, можна виділити і певні її структурні елементи, а отже, визначити відповідну її структуру. Не треба абсолютизувати синкретизм масової свідомості, як це роблять деякі дослідники (напр. Б.А.Грушин).

У структурі масової свідомості правомірно виділяти політичну, правову, моральну, естетичну, релігійну, філософську, економічну тощо свідомість, а також відомчу і галузеву свідомість (з її багатьма різновидами), яку не потрібно ототожнювати зі спеціалізованою (професійною свідомістю).

Що стосується структури масової свідомості, то треба погодитися з Б.А.Грушиним: вона є не стільки системою, скільки типово конгломеративним утворенням. Однак це не означає, що в ній нема будь-якої ієрархії елементів. Різні її частини, форми мають неоднаковий ступінь систематизації. Наприклад, масова політична свідомість є більш систематизованою, ніж, скажімо, масова моральна свідомість.

Масова свідомість (як і суспільна) формується і розвивається під впливом суспільного буття, дійсності. Однак масова свідомість має і низку специфічних механізмів формування і розвитку; функціонуючи в нерозривному зв'язку з формами і видами суспільної свідомості, вона є, водночас, порівняно самостійною щодо них.

В.Г.Хорос порівнює масову свідомість з "підсвідомістю" суспільства, яка в окремого індивіда, з одного боку, є складом життєвого досвіду, інформації, життєвою орієнтацією і в цьому плані ніби ядром стійкості особистості, а з іншого — "на випадок якихось серйозних життєвих конфліктів, стресів — стає джерелом психічних зривів" [8].

Масова свідомість суспільства, на думку автора, зберігає сукупний соціально-культурний досвід, є чинником суспільної стабільності і водночас вона в періоди великих соціальних зрушень, криз і потрясінь стає джерелом зривів, призводить до різних, часом непередбачуваних наслідків.

Можна дискутувати з ученим про це його порівняння, проте в нинішніх умовах масова свідомість насправді — це дуже серйозна, не тільки теоретична, а й практична проблема.

Саме в практичному плані їй ніколи не приділяли уваги [9].

Щоб дослідити масову (а також політичну) свідомість, потрібно розділити її на головні складові (які є самі по собі автономними) і дослідити механізм взаємовідносин між ними.

Формування і розвиток масової політичної свідомості містить у собі засвоєння кожним поколінням — у процесі його соціалізації — політичних уявлень і цінностей, які були раніше засвоєні конкретною соціальною групою, зіставлення цих цінностей і уявлень із власним досвідом, вибіркоче засвоєння через цей досвід цінностей і уявлень, що поширюються через ЗМІ і, врешті, модифікацію в самій масовій свідомості набутих таким чином політичних установок. Отож, масова політична свідомість це зіставлення установок, які сформувалися поза цією свідомістю, і висновків самостійного аналізу суспільно-політичної дійсності.

Зміст масової політичної свідомості становлять політичні орієнтації, тобто нормативні уявлення людей про відповідні їхнім уявленням цілі політичної діяльності і прийнятих для них засобів досягнення цих цілей.

Політична орієнтація є кінцевим результатом, своєрідним виходом у сферу політичної поведінки взаємопов'язаних соціально-політичних процесів, де кожний відображається у змісті масової політичної свідомості. Тому в її структуру повинні входити, крім політичних установок, соціально-психологічні характеристики, що впливають на ці установки й утворюють разом певну систему.

Отже, головними складовими елементами масової політичної свідомості є: формування системи потреб і соціальних чекань; прийняття ролей, актуалізація потреб під впливом цих ролей; формування ціннісної орієнтації, що відповідає ієрархії потреб і прийнятим соціальним ролям; ідентифікація "своєї" соціальної групи відповідно до прийнятих ролей і ціннісної орієнтації; усвідомлення власних інтересів у соціально-політичній сфері на основі системи потреб, ціннісної орієнтації і характеру групової самосвідомості; оцінка існуючих у конкретній соціальній ситуації можливостей впливати на політичну діяльність у напрямі, що відповідає усвідомленим інтересам; прийняття системи соціально-політичних цінностей і установок, що формують політичну орієнтацію.

Людина вибирає той чи інший атрибут свого становища, оцінює відповідно до цього вибору своє становище в суспільстві і визначає свої політичні позиції.

Насправді зміст масової політичної свідомості зумовлений як об'єктивним соціальним становищем людей, що визначає їхні інтереси, так і чинними в суспільстві ідеологічними нормами й цінностями, через які вони усвідомлюють ці інтереси.

Безпосереднім джерелом масової політичної свідомості є не об'єктивні соціально-класові характеристики чи ідеї, норми тощо, як такі, а процес взаєностосунків людей із суспільною дійсністю, тобто їхній соціальний досвід. Свідомість відображає не тільки об'єктивний соціальний стан людей, також їхній досвід впливу на власне становище. Прийняття людьми певних ідейно-політичних установок пояснюється не лише пропагандою а й тим, що вони відображають певні сторони масового соціального досвіду.

Аполітичність масових груп часто свідчить про неадекватність змісту політичної діяльності їхнім власним потребам та інтересам, про слабкий зв'язок між різними компонентами масової свідомості. Якою б внутрішньо розірваною не була масова свідомість, вона завжди є цілісністю, системою: люди інстинктивно прагнуть пов'язати різні уявлення, що формуються різними елементами їхнього соціального досвіду.

Внутрішні суперечності масової політичної свідомості є чинником її розвитку, провідною тенденцією якого є прагнення мас виразити в політичних орієнтаціях свої потреби та інтереси.

Кожне покоління, входячи в суспільне життя, вбирає комплекс традиційних, що відображають попередній історичний досвід, соціально-політичних уявлень і установок. Багато з цих уявлень можуть бути закріплені в свідомості мас певними сторонами їхнього власного досвіду, ідеологічним впливом інститутів суспільства.

Стереотипи можуть бути зруйновані, замінені новими, науково обґрунтованими ідеями, якщо маси будуть "озброєні" таким соціальним і політичним досвідом, який приводить їх до розуміння і прийняття цих ідей. Тобто досвід не є чимось абсолютно стихійним, незалежним від свідомої, цілеспрямованої діяльності організованих суспільно-політичних сил: його свідомість можуть перебудувати. Отже, аналізуючи чинники, що визначають зміст масових політичних орієнтацій і його зміни, треба враховувати не тільки сукупність характеристик об'єктивного становища певних індивідів і груп, а й особливості пережитого ними і перейнятого від попередніх поколінь соціального досвіду. Саме взаємодія цих компонентів визначає напрям масової політичної свідомості.

Більшість представників політичної науки ототожнюють типи масової політичної свідомості з типами організованих ідейно-політичних течій, які існують у суспільстві [10].

"Політику, врешті, робить народ. Політичні концепції, програми, проекти, установки, гасла, сформовані лідерами та інститутами влади й управління, перш ніж їх буде втілено в реальне життя, матеріалізовано, так чи інакше їх сприймають (або не сприймають) широкі прошарки населення. Тобто вони проходять через людські голови, — зазначає Д.Зеркін. — Звідси роль такої форми функціонування політичного духу, якою є масова свідомість. Масова політична свідомість детермінується головно особливостями свого носія.

На відміну від інших групових форм свідомості, класової, національної, етнічної, професійної, носіями масової свідомості є особливі сукупності індивідів, які називають масами. Це учасники політичних рухів, аудиторія засобів масової інформації, суб'єкти масових політичних кампаній, наприклад, електорат, та ін. Суттєвою рисою таких сукупностей людей є їхній міжгруповий характер, який руйнує межі між існуючими соціальними групами і їхній змішаний склад"[11].

Отже, масова політична свідомість включає фрагменти ідеологічних систем, державно-партійної свідомості, політичної психології і повсякденної свідомості. У ній переплітаються всі елементи цих духовних утворень.

Масова політична свідомість має широкий спектр різних уявлень і поглядів: від елементів об'єктивного знання до необ'єктивного і навіть викривленого відображення дійсного, від чуттєвих образів до абстракцій, від емпіричних даних до фрагментів теоретичних концепцій, від раціонального до ірраціонального відображення, від радикалістського бачення політичної реальності до консервативного. Суперечність, безсистемність, стереотипізація суджень, формування емоційно-психологічних мотивів — такі деякі особливості масової політичної свідомості. Саме цей масив свідомості безпосередньо вплітається в політичну поведінку людей і регулює її.

Масова свідомість специфічна для кожної країни, соціальної сукупності, і звичайно ж, для різних етапів її розвитку.

То в яких же формах функціонує масова політична свідомість і за допомогою яких механізмів вона реалізує регулятивну функцію? Такими є засоби масової комунікації (ЗМК), а також механізми суспільної думки. З усіх ЗМК особливу роль відіграє кіно і телебачення.

Проблема формування політичної свідомості у сучасних умовах в нашій країні означає зміну у розумінні суті і методів ідеологічної роботи політичних інститутів і суспільних організацій. Ідеться про викорінення "наказової" свідомості, незалежно від того, яка партія це робить.

Думка, що ліквідація колишньої ідеологічної монополії вирішить цю проблему, є хибною. Тенденція сил, що прийшли до влади, відродити ідеологічну монополію в суспільстві реальна.

Проте суспільству необхідні відкритий діалог, дискусії, свобода слова, не обмежена ні цензурою, ні вказівками президентів, потрібна єдність ідей і поглядів щодо питань минулого, теперішнього і майбутнього нашої країни.

"Активізацію широких мас населення у політичному процесі, зміну їхнього ставлення до соціальних явищ, що відбуваються, — зазначає Н.П.Попов, — можна спостерігати у разі вивчення таких явищ суспільної поведінки (і аспектів суспільної свідомості):

участь у виборах; належність до певної політичної партії, підтримка кандидатів партії; участь у політичних страйках, демонстраціях, мітингах, дискусіях; писання листів до лідерів; участь у нестандартних формах політичної діяльності: актах громадянської непокорі, різних насильницьких діях, а також схвалення таких дій, готовність брати у них участь; зацікавленість політичними процесами: увага до політичних подій (напр., виборів), до матеріалів преси, телепрограм, які розповідають про ці події, зміна аудиторії політичних матеріалів у пресі та телебаченні.

Особиста участь у тих чи інших формах політичної діяльності є важливою для соціального прогресу суспільства, соціального-економічної перебудови суспільного ладу.

Динаміку політичних поглядів можна розглядати під час вивчення таких аспектів суспільної думки: зміна поглядів на соціально-політичну систему; зміна ставлення до органів правління та влади, зв'язку апарату управління з фінансовою олігархією; ставлення до великого бізнесу, взаємозв'язок бізнесу і профспілок; ставлення до політичних партій; усвідомлення політичної природи "неполітичних" проблем [12].

Взагалі ж інтерес до політики, прагнення впливати на економічні та політичні процеси в суспільстві значно зростають у період економічних депресій.

На процес політизації мас впливає усвідомлення невирішеності за конкретної соціальної системи гострих соціальних проблем, які впливають на життя великої кількості людей. Це проблеми міст, безробіття, фінансова криза, злочинність і наркоманія, морально-етична криза. Н.П. Попов також зазначає, що процес політичної соціалізації відбувається двома формами: прямою і непрямою. До прямої форми належать такі аспекти, як наслідування, особливо дітьми і молоддю, політичної поведінки і поглядів батьків, друзів, учителів; політична освіта під впливом школи, інституту

засобів масової інформації; політичний досвід, набутий у процесі спілкування з політичними партіями, організаціями, під час масових політичних рухів.

Непрямі форми політичної соціалізації – це спілкування між особами в певних групах; участь у різних неполітичних організаціях і рухах (професійних, батьківських, ділових клубах); генералізація — покладення на політичні процеси й об'єкти стосунків, які утворені до інших цінностей, форм і явищ суспільного життя.

Останній аспект є дуже важливим, як і інші непрямі форми політичної соціалізації, оскільки суспільство прагне формувати суспільну свідомість не тільки за допомогою впливу через політичні інститути — партії, державний апарат, систему освіти і ЗМІ, а й усією соціальною і культурною атмосферою, способом життя, "неполітичних" норм і цінностей, моральних і естетичних критеріїв.

Політична свідомість зростає у разі підвищення політичної активності різними шляхами і з різним ступенем.

Схвалення чи несхвалення якого-небудь явища у суспільному житті не завжди призводить до усвідомлених політичних дій. Форма активності залежить також від ступеня усвідомлення людиною необхідності її особистого втручання для вирішення проблеми, що її хвилює та інтенсивності думки, яка відображає ступінь готовності до дії чи інтенсивність підтримки, яка може бути надана рухові чи організації.

Отже, масова політична свідомість, будучи найбільш систематизованою формою масової свідомості, включає ідеї, теорії, погляди, уявлення, почуття, настрої, ілюзії, традиції мас людей, які є відображенням політики і політичних відносин. Суб'єктом масової політичної свідомості може бути нація, клас, різні великі та малі соціальні групи і спільноти людей. У реальному житті суб'єктів масової політичної свідомості набагато більше і їхня класифікація досить складна. Об'єктом масової політичної свідомості спеціалісти називають політику і політичні відносини.

Політична свідомість людей багато в чому залежить від сутності політичного буття людей, оскільки люди, як відомо, є не тільки виробники і споживачі матеріальних благ, а й як громадяни своєї країни, учасники і суб'єкти політичного життя.

Немає потреби доводити, що політичне буття людей у демократичному суспільстві різко відрізняється від політичного буття мас в умовах реакційного політичного режиму, воєнної диктатури. Неважко помітити різницю у політичному бутті мас за "казарменного" соціалізму і в умовах демократичного суспільства, де не тільки декларовано політичні права, а й забезпечена їхня реалізація, де немає відчуження громадян від

влади і політики. Людина не може політично мислити, висловлювати свої думки, якщо їй погрожують, ув'язнюють чи просто розстрілюють.

Масова політична свідомість має також консервативні, застарілі ідеї, погляди, з якими нелегко вести боротьбу. Її недооцінка може призвести до суттєвих прорахунків у будь-якій сфері діяльності людей. Особливо підвищується роль масової політичної свідомості у складні і переломні періоди розвитку суспільства, коли зростає творча енергія мас.

Роль мобілізаційної, творчої, виховної, пізнавальної, регулятивної та інших функцій масової політичної свідомості навряд чи можна переоцінити за наявності умов для виявлення і розвитку політичної творчості, реалізації принципів демократії, високої відповідальності і самоврядування народу. Проте масова політична свідомість може відігравати деструктивну, консервативну і навіть реакційну роль, якщо проблеми її формування і розвитку не перебувають у центрі ідеологічної роботи уряду.

Ситуація у нашій країні зараз така, що коли найближчими роками не відбудуться докорінні зміни в суспільному житті і не зросте добробут народу, то можливі серйозні потрясіння.

-
1. *Бойков В.Э.* и др. *Общественное сознание и перестройка* /В.Э.Бойков, В.И.Иванов, Ж.Т. Тощенко. М., 1990.
 2. *Уледов А.К.* Структура общественного сознания: Теоретико-социологическое исследование. М., 1968. С. 169, 172.
 3. *Сергієнко П.П.* Масова політична свідомість і перебудова. К., 1989.
 4. *Грушин Б.А.* Масова свідомість: Досвід визначення і проблеми дослідження. М., 1987. С. 7.
 5. *Уледов А.К.* Перестройка и сознание/Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. М., 1988.
 6. *Дилигенский Г.Г.* В поисках смысла и цели: Проблемы массового сознания современного капиталистического общества. М., 1986. С.10–117.
 7. *Житенев В.Б.* Общественное мнение в социальном управлении. – Новосибирск, 1987. С.36–37.
 8. *Хорос В.Г.* Противоречивый характер массового сознания// Идеологические процессы и массовое сознание в развивающихся странах Азии и Африки. М., 1984. С.31.
 9. *Сергиенко П.А.* Массовое политическое сознание. Проблемы формирования и развития. К., 1991.
 10. *Дилигенский Г.Г.* Массовое политическое сознание в условиях современного капитализма // *Вопр. философии.* 1971. №9. С.53–66.

11. Зеркин Д.П. Основы политологии: Курс лекций. Ростов н/Д, 1996.
12. Попов Н.П. Политизация массового сознания в США. М., 1981. С. 160.

**POLITICAL PUBLIC CONSCIOUSNESS AS A REGULATOR OF
PEOPLES' POLITICAL BEHAVIOUR**

Svitlana Matvijenkiv

*Ivan Franko National University of Lviv
vul. Universytetska 1, Lviv 79000, Ukraine, tel. (0322) 79-43-40*

People form politics. Political conceptions, programmes, projects, which are formed by leaders and institutions, are perceived by inhabitants, before they are embodied into the real life. The result of this process is such form of functioning of political spirit as public consciousness. Public political consciousness is inserted into political behaviour of people and regulates it. Participation of people in these or those forms of political activity is very important for social progress of society, for economical reorganization of social life.

Key words: political public consciousness; political behaviour; political activity

Стаття надійшла до редколегії 28.01.2000

Прийнята до друку 08.06.2000